

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אטימולוגיה

אין לך אולי מונח ממונחי הבלשנות, שעברו על
מובנו תמורות כה מרובות כמונח „אטימולוגיה“. תחילתו
בכתבי המדקדקים בני יוון ורומי, ואינו אלא תורת ה„אטימון“

(ἐτυμον). (ביתר דיוק ἔτυμος λόγος, תורת מציאתו של המובן האמתי, כאילו „עצם המובן“ של מלה בלשון. אך, כאמור, שונות ומשונות הן תולדות מונח זה, ואולי הסיבה היא, כדברי הבלשן הצרפתי ונדריאס (Vendryes)¹ במאמר, שפרסם לפני שנים אחדות :

„יש שהעוסקים בענייני לשון נותנים לאטימולוגיה חשיבות מופרזת. למעשה אין כמעט אדם תרבותי שאינו מבקש לדעת, מניין באות המלים ומה היה מובנן הקדום ביותר. סקרנות זו נפוצה כל כך, עד שהיא עולה על כל שאיפה אחרת לדעת את הנוגע ללשון; הקהל אפילו חושב, שאין הבלשנות אלא אטימולוגיה זו עצמה.“

ניכר אפוא, שברבות הימים ניתקה המלה אטימולוגיה מן המשמעות האטימולוגית של המונח — ביקוש המשמעות האמתית — לביקוש המוצא ההיסטורי של מלה. אך המונח הוסב לא לעצם התורה או החקירה על קשרים היסטוריים אלו בלבד, אלא גם לתוצאות חקירה זו: כשאנו אומרים, שהאטימולוגיה של מלה היא כזו וכזו, אנו מציינים, שמלים אחרות, קדומות או לא קדומות, קשורות אליה בקשר שאנו קוראים לו אטימולוגי².

1. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris XLIX (1953), pp. 1—19.

2. „אטימולוגיה“ פירושו אפוא: א) התורה על מוצאן ועל קשריהן

ההדדיים של המלים; ב) מוצאה וקשריה של מלה מסוימת.

אולם בד בבד עם קישור אטימולוגי של מלים אל מלים אחרות קדומות יותר בלשון התפתחה גם שיטה של קישור מלים דומות-מובן בלשונות קרובות, ואף לזאת אנו קוראים אטימולוגיה; תכופות אומרים אנו, שהאטימולוגיה של מלה עברית מסוימת מוצגת לפנינו בצורת מלה מסוימת ערבית או ארמית. ובשלב זה — בהצגת אטימולוגיות על-פי מלים קדומות או על-פי מלים בלשונות קרובות — או אפילו לא-קרובות (מלים שאולות) — נתפתחו חוקים ידועים, בעיקר חוקי התאם הגאי, הנחשבים בדרך כלל כתנאי הכרחי לכשרותה של השערה אטימולוגית. והנה לפנינו המילונים האטימולוגיים, שנתחברו ללשונות לא-מעטות, ושאינם אלא אוספי מלים מלשונות קרובות, המתאימות למלה הנדונה בלשון שמילון זה מטפל בה.

אך אסור להעלים עין מן העובדה, ששינוי מובן זה של המלה „אטימולוגיה“ אינו אלא תוצאה ישירה משינוי ערכים מסוים, שחל בבלשונות במאות שנות התפתחותה. עד לראשית מאה זו הודגשה החקירה ההיסטורית והמשווה במדע הלשון, והקהל, ואף איש המקצוע עצמו, ראו במחקר היסטורי והשוואתי זה את עצם הבלשונות כולה. ואם בכל ענפי הבלשונות כך, באטימולוגיה על אחת כמה וכמה.

והנה במאה העשרים נתנתק מדע הלשון מהיסטוריסמוס חד-צדדי זה בדרכי חקירתו והעלה את החקירה הלא-היסטורית, את חקירת היחסים בין העצמים הקיימים בעת ובעונה אחת, לדרגת חשיבות שווה עם חקירת העצמים הלשוניים הבאים זה אחרי זה בהיסטורית. הוכר, שלחקירה

הלא-היסטורית, המכונה סינכרונית, מעמד משלה, שאלות משלה, תשובות משלה, בצדן של אותן השאלות והתשובות, שהחקירה ההיסטורית מסוגלת לטפל בהן. ובמסגרת מחשבות מתודיות אלו הגיעו למסקנה הברורה, שאין המשמעות נובעת אלא מיחסי עצמים לשוניים הקיימים באותה מערכת לשונית עצמה, ואין היא יכולה להיחקר כלל על-פי נתונים היסטוריים, ועל אחת כמה וכמה לא על-פי נתונים השוואתיים; הוכר אפוא, שביקוש המובן האמתי של מלה — במובן היווני של „אטימולוגיה“ — אינו עשוי להיעזר על ידי היסטוריה לשונית, ושמוכן אמתי ומובן קדום אינם זהים כלל ועיקר.

נשאלה אפוא — שוב על-ידי ונדריאס — השאלה, אם אין להעמיד למול האטימולוגיה ההיסטורית את האטימולוגיה הסטאטית, או הסינכרונית, כפי שנעדיף לכנותה. אטימולוגיה סינכרונית זו תתחשב ביחסי המלים זו לזו ובקבוצות המשמעות שמלים יוצרות אותן בלשון ברגע מסוים של קיומה. ואין צורך להדגיש, שחוקיה של אטימולוגיה כזאת אינם חופפים בהכרח את חוקי האטימולוגיה ההיסטורית או ההשוואתית.

ולמשפט אחרון זה נביא עתה דוגמאות מספר מן העברית הישראלית.

המעין במלה רעו ע מצד האטימולוגיה ההשוואתית שלה — לא יביע בוודאי שום השערה על קשרה האפשרי עם שם-התואר רע. הוא יתחשב באופי האטימולוגי המגוון של העיין הארמית, שעשויה להתאים בעברית

הן לעיין הן לצדיי, ויציין אל-נכון. שהמלה רעוע מקבילה לשורש הארמי רעע (=שבר) ואף לפעלים המקראיים רעץ, רצץ. אין רעוע אפוא במקורו אלא שבור, ושימוש בלשון חז"ל מאשר את הדבר. לאותו שורש, בעל המשמעות של שבירה או הכאה, שייך גם הביטוי "ויתרוצצו הבנים בקרבה" בעניין הפרעתם של יעקב ועשו התאומים זה לזה בבטן אמם¹. מן הצד ההיסטורי לפנינו כנראה שתי משפחות: האחת מכילה רע, השנייה — רעע, רצץ, התרוצץ.

אולם מנקודת-ראות האטימולוגיה הסינכרונית מסתדרות מלים אלו אחרת במקצת. אין אנו אומרים כיום רצוץ או רעוע על כל דבר שבור סתם: לא "כוס רעועה" ולא "עט נובע רצוץ"; לכל היותר "קנה רצוץ" — כלשון גיב עתיק יומין. ואף אין אנו אומרים, ששני בריונים "התרוצצו" זה עם זה, אם כוונתנו לומר, שהייתה קטטה ביניהם.

המלה רעוע מוגבלת בשימושה היום לכל עצם רופף, בלתי יציב, אולי שבור במקצת, אך בעיקר לעצם שאינו כשר לגמרי לשימוש סדיר: בית רעוע, בריאות רעועה, ואין ספק ששימוש זה מוגבל לכל אותם התחומים, שמושג "רע" אינו רחוק מהם כלל וכלל; הלא אין

1. אין לביטוי זה קשר, היסטורי של הפועל "רוץ" מעניי

ריצה. [כאן מקבילה של צדיי העברית היא טיית הארמית (רהט=רוץ)].

פירושה של בריאות רעועה אלא מצב בריאות רע:
 ו"רצון" בא בשימוש בעיקר ביחס לבני אדם, במובן
 המושאל של עייף ויגע. אומר משהו, שאחרי עבודה של
 ימים רבים הוא רצון לגמרי. מצד אחר הפועל "התרועע"
 נוהג בשימושנו כיום כדוגמת המשפט "פלוגי התרועע כל
 היום בחוצות", ואף יש שימוש כגון "המחשבות מתרועעות
 בלב איש", כשהן נעות אנה ואנה, ואין להכניס סדר או
 קביעות בתנועתן; בוודאי הן מפריעות אלו לאלו, כשם
 שהפריעו שני הוולדות זה ליציאתו של זה; אך העיקר היום
 הוא תנועתן, ריצתן המבולבלת, וכל קשר אל ההכאה,
 ה"ריצון", נשתכח מתודעת הדובר. זוהי אפוא משפחת
 השורש החי של רוע.

דוגמה אחרת היא שם חית-הבר צבוע, הנקראת
 בערבית *ضبع* (ضبع), ולעומתה השורש צבע (צבע), המתאים
 לשורש הערבי צבע (صبغ) — ואין אפוא ביניהם כל קשר
 של קרבה במסגרת הלשונות השמיות. אך כיום יש לנו
 ביניהם קשר: "צביעותו" של האדם הצבוע. כבר בלשון
 חז"ל משמש שם-התואר "צבוע" לציון אדם, שאחד לו בלבו
 ואחד בפיו; והיום מצטרפת לכך מציאותן של לשונות

1. לא ל"רע" ולא ל"רעץ-רעץ" שייך — מבחינת האטימולוגיה
 ההיסטורית שלו — צירוף הלשון שכיב מרע, שתודעת הלשון הנוכחית
 מנתחת אותו, כאילו שוכב מ-רע, במצב קשה, סובל ממחלה קשה. על-פי
 האטימולוגיה ההיסטורית אין ה"מ של מרע תחילית יחס, אלא חלק מאותו
 השורש, המשתקף גם בביטוי מרעין בישין, חליים רעים;
 השווה *مريض* "חולה".

אירופה. לשונות המוצא של דוברי לשוננו, שבהן סמל הסמלים לצביעות בקרב בעלי החיים הוא Hyäne, hyena, הַצְבוּץ: falsch wie eine Hyäne — אומרים בגרמנית; בתרגום עברי: צָבוּץ כְּצָבוּץ. אין לנו אפוא היום אפשרות להפריד בין שתי המלים מבחינת האטימולוגיה הסינכרונית, ולא אחת נוכחתי, שאכן זוהי ההרגשה הלשונית בקהל.

מובן מאליו, שהאטימולוגיה הסינכרונית מתייסדת על קשירת הקשרים בין המלים, כפי שהן הגויות ברגע מסוים של התפתחות הלשון, ואינה מתחשבת בתנאים ההגאיים של תקופה קדומה. אטימולוגיה לא־היסטורית זו עשויה אפוא במקרים ידועים לפרוץ את הגבולות, שתחם לה הכתיב ההיסטורי (כלומר: אותו כתיב, שיסודו במערכת הגאית, שקדמה לזמן שבו נוהג כתיב זה).

מן העברית הישראלית ניתן להדגים תופעה זו על ידי המלה תאוּוה. שימושה כיום מוגדר הגדרה ברורה, כאילו היא שם־העצם המפשוט הסדיר של „תאב“; כשם שלתארים גאה, אוהב מתאימים שמות־עצם מופשטים גאוּוה, אהבה, „מתאים“ ל„תאב“—תאוּוה. אם אנשים ידועים הם תאבי־דעת, הרי תכונתם היא תאוּוה־הדעת, וכיוצא. קשר אטימולוגי סינכרוני זה מתעלם אפוא מן השוני ההיסטורי של שני הגאיי המצויים

1. אמנם יש לנו שם־עצם מופשט תיאבון, אך הוא בא בשימוש מוגבל לענייני אכילה או לעניינים המשולים לאכילה, ולא על כל מי שיש לו תיאבון ייאמר היום, שהוא תאב לאכול.

בשתי המלים, ואף מן הכתב, המשקף שוני היסטורי זה
(ב לעומת ו).

דומה לזה השלכתי, שאין עוד בכוחו לסמן
בלשון השימושית של ימינו „זריקה” סתם, אלא דווקא זריקה
בכיוון מן הדובר (או מזה שמדברים אליו) והלאה:
השלכתי מכתב לתבה, השלכתי נטל מעליי,
אך לא ייאמר: „בבקשה, תשליך אלי את הכדור”. הקשר אל
ה„שליחה” מתחזק אפוא והולך, קשר שאין בו כלום מן
האטימולוגיה ההיסטורית, אבל יש בו מן האטימולוגיה
הסינכרונית

יחסי האטימולוגיה הסינכרונית הם אפוא לא רק
תוצאת הניתוח המילוני המדעי של נתוני הלשון, אלא יתר
על כן הם הפעילים והמפרים בקביעת תחומי שימושיהן
הסימנאנטיים של המלים. הם המהווים את היסודות
להתפתחות הבאה אחרינו, ובמובן זה סינכרוניות זו ככל
סינכרוניות אחרת היא נקודת המוצא של כל היסטוריה
לקראת העתיד לבוא.

לא כאן המקום לדון בשאלה, מהו „מושג”, אם לא
סך הכול של אמצעים מילוניים הנחשבים בתודעת הלשון
למכילים משהו שווה ומשותף. אולי דבר משותף זה
(ה„שורש” מבחינת האטימולוגיה הסינכרונית) הוא דווקא
המובן ה„אמיתי” של „שורש” אותן המלים — כשאנו תופסים
„שורש” במובן האטימולוגיה הסינכרונית.

נדמה לי, שצדק ונדריאס באמרו, שלחקירה האטימולוגית
הסינכרונית דווקא יש, התפקיד להגדיר את המשמעות

המדויקת. האמיתית — ה„אטימון“ — שבמובן כל מלה ברוחם
של הדוברים בה“.

דווקא האטימולוגיה הלא-היסטורית היא אפוא מה
שאליו כיוון היווני בהמציאו מונח זה; היא היא המקרבת
אותנו למטרתנו בביקוש ה„אטימון“ במובן האפלטוני —
בביקוש האמת שבפנים.